

פרק ג

העלאתם של מעוטי יכולת לישראל: שיקולי מדיניות

בפרק א לעיל, התבארו גדרי מצוות העלייה לארץ, ובכלל זה נידונה שם (אות ד) השאלה האם המצווה מוטלת גם על מי שעתיד להיות לו קושי כלכלי בעת עלייתו לארץ. הפרק שלפנינו יעסוק בנדבך נוסף בהקשר זה, וכדלהלן.

עם הקמת מדינת ישראל ופתיחת שערי הארץ לעליית יהודים, ולאור מצבה הכלכלי של המדינה, התעוררה שאלה שאינה פשוטה:¹ האם לאפשר ולעודד כמה שיותר מיהודי העולם לעלות לארץ, או להתחשב גם ביכולות הכלכליות של המדינה, ולקלוט את העולים רק בהתאם לאפשרות הכלכלית.² כדי להתמודד עם אתגר זה, בחרה ממשלת ישראל להנהיג מדיניות קיצוב והגבלה כלכלית למשך כמה שנים, הידועות בשם: 'תקופת הצנע'.³ דילמה זו באה שוב לידי ביטוי בשנות התשעים, בעקבות הרמת מסך הברזל בברית המועצות ועליית מאות אלפים לארץ בתקופה קצרה. בימינו, מדינת ישראל נמצאת במצב כלכלי איתן דיו על מנת לקלוט עולים

1. לאמתו של דבר, השאלה המוצגת כאן לא התעוררה לראשונה רק אחר הקמת המדינה. עוד קודם לכן, ובעיקר בתקופת המנדט הבריטי על ארץ ישראל, עמדה לפתחם של ראשי היישוב היהודי אותה שאלה: האם נכון ליישב את הארץ בכמה שיותר יהודים, או שיש לתת משקל משמעותי גם ליכולת הכלכלית. להלן (אות ד) התייחסנו גם לכך.

2. במגילה יז ע"ב, הבהירו חז"ל שיש קשר מהותי בין התפתחותה הכלכלית של ארץ ישראל ובין העלייה אליה: "ומה ראו לומר קיבוץ גלויות לאחר ברכת השנים, דכתיב (יחזקאל לו, ח): 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא', ופירש רש"י: "אלמא, קיבוץ גלויות בעת ברכת השנים היא". וכתב על כך הרב בקשי דורות בשו"ת בנין אב, ג, ס" עב: "בכדי לקבץ נדחי עם ישראל לארצו, יש צורך תחילה בברכת השנים, ביכולת קליטה של ארץ ברוכה שיש בה פרנסה ושפע".

3. ראה במרשתת (<https://katzr.net/14c7a8>), כרוז שהתפרסם מטעם מדינת ישראל, וכותרתו: "קיצוב בעליה או קיצוב בהלבשה", ובו מפורטות הסיבות להחלת מדיניות הקיצוב. תיאור על תקופה זו, ראה ח' ברקאי, 'ימי בראשית של המשק הישראלי'.

רבים, אך לא מן הנמנע שבעתיד, עקב מגפות או מלחמות חלילה,⁴ התלבטות זו תשוב ותעמוד בפני קברניטי המדינה. נידרש, אפוא, לזווית ההלכתית שלה.⁵

ניתן דעתנו לשאלה עקרונית: האם בני ארץ ישראל רשאים למנוע את עלייתם של אנשים בעלי יכולת כלכלית מועטה, כאלה שעלייתם לארץ עלולה לגרום לקשיים כלכליים, הן עבורם הן עבור תושבי הארץ הוותיקים.⁶ נפתח בדיון עקרוני בעניין יכולת בני עיר למנוע מאנשים אחרים לבוא ולדור בעירם, ולאחר מכן נדון על כך בהקשר לארץ ישראל.

א. 'חרם הישוב' - כוח בני העיר למנוע מאחרים לגור בעירם

בגמרא (בבא בתרא כא ע"ב) הובאו דבריו של רב הונא בריה דרב יהושע: "פשיטא לי, בר מתא אבר מתא אחריתי מצי מעכב, ואי שייך בכרגא דהכא - לא מצי מעכב". כלומר, תושב עיר שיש לו עסק בעירו רשאי למנוע מבן עיר אחרת לפתוח עסק דומה בעירו. אולם אם חברו משלם את מס העיר - אי אפשר לעכב בעדו, מכיוון שתשלום המס מחשיבו כאחד מבני העיר.⁷ רבנו תם⁸ סבר שאם האדם שרוצה לפתוח את העסק החדש מעוניין להצטרף כעת אל משלמי המס של העיר הזו, בן העיר הוותיק אינו יכול לעכב בידו, אולם בשם האור זרוע הובא⁹ שרש"י¹⁰ חלק על

4. בשנים האחרונות חל גידול במספר העולים לישראל, זאת בעקבות מגפת הקורונה ומלחמת רוסיה-אוקראינה, אם כי לא באותם ממדים שהיוו אתגר כלכלי משמעותי עבור מדינת ישראל המתהווה. ע"פ נתוני משרד העלייה והקליטה, בשנת תשפ"ב עלו לישראל כ-60 אלף עולים (<https://www.gov.il/he/departments/news/5782-aliya-summary>).

5. לדיון משלים לכך, אודות העדפת מתן תעסוקה לעולים חדשים, ראה להלן פרק ה.

6. יודגש כי ישנם מקרי ביניים ואפשרויות נוספות שאליהן לא התייחסנו בפרק זה, כגון: האם נכון לקלוט עלייה כאשר הדבר עתיד להביא להורדת רמת החיים הכלכלית של תושבי הארץ, כמו שלמעשה קרה בתקופת הצנע; ואם כן אז עד כמה.

7. יש האומרים שהגדרת 'שייך בכרגא דהכא' שמתירה לגור בעיר אחרת, אינה דווקא תשלום לעיר הזאת המסוימת, אלא בכל מקום שישנה 'מלכות' שגובה מס מכל הערים שתחת מלכותה - ניתן לעבור מעיר לעיר שתחת אותה המלכות. ראה כנסת הגדולה, הגהות ב"י, חו"מ סי' קנו אות מ, שציין לפוסקים הסוברים כך, ולחולקים.

8. דעתו הובאה במרדכי, ב"ב סי' תקיז.

9. הגהות אשרי ב"ב, ב, יב.

10. עי' בבא בתרא כא ע"ב ד"ה ואי שייך.

כך וסבר שבני העיר יכולים לעכב בעדו שלא יצטרף לעירם גם ע"י תשלום המס, כדי שלא יוכל לפתוח את עסקו בעיר. מהר"ק (שורש קצא) דייק מלשון הרמב"ם (הל' שכנים פ"ו ה"ח)¹¹ שגם הוא סבור כך. מדברי הבית יוסף (חו"מ סו"ס קנו ד"ה נמצא פסקון) משמע שמחלוקתם היא בשאלה האם יוכלו בני העיר למנוע מאדם אחר להתיישב בעירם. הטור (חו"מ סו"ס קנו) הביא את תשובת אביו הרא"ש בעניין זה,¹² ומסקנתו "שאדם יכול לגור בכל מקום שירצה ואין בני העיר יכולין לעכב עליו, וכי קנו אותו הראשונים בחזקה?!"¹³ הבית יוסף (שם ד"ה רבינו כתב) הסביר שדברי הרא"ש מתאימים לשיטתו של רבנו תם ולא לשיטת רש"י. לעומתו, סבר הדרכי משה (שם אות ה) שאין הכרח לומר שיש מחלוקת בין הרא"ש לרש"י: מחד גיסא, רש"י עסק בתשלום מס ללא מגורים בעיר, וניתן להבין שסבר שאם ירצה לדור בעיר, לא יוכלו בני העיר למנוע זאת ממנו. מאידך גיסא, ייתכן שגם הרא"ש מסכים לרש"י, שתשלום מס בלבד אינו מקנה זכות למכור דבר בעיר. סיכומו של דבר: לדידו של הדרכי משה, גם רש"י סבור שאי אפשר למנוע מבן עיר לעבור לדור בעיר אחרת, ולדידו של הבית יוסף רש"י סבור שהדבר אפשרי. ייתכן שגם הבית יוסף מסכים שעד כאן לא סבר רש"י שבני העיר יכולים למנוע מעבר אדם אחר לעירם, אלא כאשר הסיבה בגינה הוא רוצה לעבור היא פתיחת חנות מתחרה לבני העיר, אך אי אפשר למנוע מאדם סתם לבוא ולדור בעירם. כך גם עולה מתוך דברי מהר"ק (שורש קעב):

דלא אמרו בר מתא אבר מתא מצי מעכב, אלא דוקא היכא שמונע לו רווח שמרויח בו כדי חייו, וכדאמר לעיל גבי מילתא דרב הונא, דאמר ליה: קא פסקת לחיותאי; אבל הכא, שאין שמעון עושה שום רווח בעיר אלא מפזר שם מעותיו, נראה לע"ד דלא מצי מעכב, ואפילו לדברי רבינו שלמה.¹³

כנזכר, דעתו העקרונית של רבנו תם היא שגם כשאדם רוצה לעבור ולדור בעיר חדשה כדי לפתוח בה חנות, אין בכוחם של בני העיר למנוע זאת ממנו. כדי למנוע מצבים מעין אלו, כתב רבנו תם:¹⁴ "ולהכי נהגו לגזור הקדמונים חרם על ישוב, שע"י

11. וזו לשונו: "אבל גר ממדינה אחרת שבא לעשות חנות בצד חנותו של זה... יש להן למנוע, ואם היה נותן עמהם מנת המלך, אינו יכול למנועו", ודייק מהר"ק מלשונו: "היה נותן" היינו, שכבר נתן בעבר, אבל לא אם ירצה לתת כעת.

12. הבית יוסף הביאה בשינויי לשון בשם שו"ת חזה התנופה, סי' טו.

13. אמנם ראה לקמן אות ב, בשם מהר"ם מרוטנבורג, והערה 32.

14. לעיל הערה 8.

חרם כופין ולא מן הדין". חרם זה, המכונה 'חרם היישוב', הוזכר אצל ראשונים נוספים, ויש שייחסו אותו לרבנו גרשום מאור הגולה.¹⁵ כפי הנראה, חרם זה נהג במקומות שונים ובתקופות שונות,¹⁶ והתייחס לכל מעבר תושב חדש לעיר, שלא יוכל לעשות זאת ללא אישור הקהל. נראה שמטרת החרם הייתה מניעת תחרות עסקית שעלולה לפגוע בפרנסת בני העיר, ואולי גם ליצור בעיות נוספות כתוצאה מהגעת תושבים חדשים. האור זרוע (א, קטו) הביא את תשובת רבי משה בר חסדאי, שנקט שחרם היישוב נועד "בשביל אלמים ומוסרים, ושאינם רוצים לפנות לתקנת הקהל, ושאינם רוצים לפרוע עמהם", ומכיוון שכך תמה: "ויש תימהון במנהגם, שיש אנשים חטאים שמוחים ישוב לאדם שיש בו צרכי ציבור ואינו יורד לחייהם. ומי שעושה זה, יש בו מדת סדום, ולא יזכה להיות במחיצת הצדיקים". כמו כן, כתבו ראשונים¹⁷ שחרם זה לא הוטל על תלמידי חכמים, ובני העיר לא יוכלו למנוע אותם מלשבת במקומם.

למרות שהחרם לא פשט בכל מקום¹⁸ (וגם לא התמיד לאורך השנים¹⁹), כתבו הראשונים שבמצבים שונים יוכלו בני העיר למנוע מאנשים שונים לבוא ולדור בעירם, וזאת גם אליבא דרבנו תם הסובר שמן הדין אי אפשר למנוע מגורי תושב חדש בעיר. בשו"ת מהרי"ק (שורש קצא) כתב שכאשר בני העיר חוששים שכתוצאה מהצטרפות תושבים חדשים יוכבד עליהם נטל המס, דינם של התושבים החדשים

15. עי' הגהות אשרי, בבא בתרא, ב, י, ושו"ת מהר"י וויל סי' קנא (בשם רבנו גרשום). להרחבה בשאלת ייחוס תקנה זו לרבנו גרשום ראה התקנות בישראל, ד, עמ' קו-קז הערה 1.

16. להרחבה בענייני 'חרם היישוב' ו'חזקת היישוב', ראה: אנציקלופדיה תלמודית, ערך חזקת ישוב; י"ז כהנא, 'חזקת היישוב והשתלשלותה', סיני נ (תשכ"ב), עמ' קיז-קכה; שמעון שוורצפוקס, 'השתלשלותו של חרם היישוב - ראייה מזוית אחרת', ספר יובל לשלמה סימונס: קובץ מחקרים לתולדות היהודים בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, עמ' קה-קיז; החזקה במשפט העברי, עמ' 253-258; א' פוקס, 'שתי תפיסות בעניין חרם היישוב במאה ה"ט', ציון לז חוברת ג-ד (תשל"ב), עמ' 183-196 (החומר ההיסטורי בשו"ת ר' ישראל ברנא, עמ' 234-247).

17. בשם מרדכי ישן (הגהות הרמ"א למרדכי, ב"ב תקיז) ושו"ת מהר"י וויל, שם, בשם האור זרוע. דבריהם הובאו בדרכי משה, חו"מ סי' קנו, ח, ובהגהת הרמ"א, חו"מ קנו, ז. בטעם הדבר, עי' במרדכי ישן, שם; ועי' ביאור הגר"א, חו"מ קנו, נא, ובברכת אליהו, שם.

18. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד"פ), סי' שפב.

19. ראה ערוך השולחן, חו"מ קנו, יב; טז. וראה בדבריו של י"ז כהנא שם.

הוא כעין דין 'רודף',²⁰ וניתן למנוע מהם להתיישב בעירם. כך פסק גם הרמ"א: "ויש חולקין ואומרים דיכולין למחות בידם, בפרט בזמן הזה שדרים תחת האומות, ויש לחוש שאם יתוספו הדירורין, שיבוא לידי קלקול מן הגויים. ולכן הבא לדור הוא כרודף".²¹

מהרי"ק (שם) כתב שגם רבנו תם וסיעתו, הסוברים שאי אפשר למנוע מאדם לעבור לגור בעיר, לא התכוונו אלא לומר שאין בכוחו של בית הדין למנוע ממנו זאת, אולם אנשי העיר עצמם רשאים לסגור את השער בעדו.²² הבית יוסף (בדק הבית, חו"מ סי' קנו) חלק על דבריו: "ודבריו תמוהים בעיני, היאך יופקד זה להתגבר עליו על ידי השר, שלא על פי בית דין", וכך הגיב גם מהר"י ברונא.²³ דברי מהרי"ק הובאו להלכה ע"י הרמ"א (שם): "ולכולי עלמא, אם בני העיר יכולים לסגור הדלת ולגרום עם המושלים שימחו בבאים לגור, או ע"י מונע אחר, הרשות בידם". יש מהאחרונים²⁴ שהגבילו זאת רק למקרים שבהם כתוצאה מכך יוטל מס נוסף על תושבי העיר, אך מנידונו של מהרי"ק נראה שכוונתו לומר שבני העיר עצמם יכולים לעכב, כשהתושב החדש רוצה לעסוק בעסק שבני העיר כבר עוסקים בו.²⁵

20. דעת מהרי"ק, שם, שגם אם התושב החדש אינו מתכוון להזיק לאנשי העיר - הוא נחשב כרודף, וראייתו מסוגיית בבא קמא קיז ע"ב: "ההוא גברא דאקדים ואסיק חמרא למברא", וראה גם רמב"ם, הל' חובל ומזיק פ"ח הט"ו.

21. על אפשרות למנוע ממגורי שכנים שעלולים לגרום לנזק רוחני, ראה: טובך יביעו, ב, תשובות בענייני שכנים, סי' כד: בני שכונה רשאים להתנגד שימכרו דירה בשכונתם למשפחה שיש חשש שבניהם יגרמו לנזק רוחני בשכונה; שו"ת תשובות והנהגות, ה, סי' שעא: תושבי בניין דירות רשאים למנוע מלהשכיר דירה לגוי או חילוני שעלול להזיק מבחינה רוחנית (בדבריו התבסס על תשובת גאון המובאת בכנסת הגדולה, הגהות הטור, חו"מ סי' קנו אות ו); עמק המשפט, שכנים, סי' לו; שו"ת שערי חיים, ב, סי' קמא, וראה גם להלן פרק ז. דברי הפוסקים המובאים כאן מהווים מקור הלכתי גם להימצאותם של 'ועדות הקבלה' ו'ועדות איכלוס' שקיימות ביישובים ובערים בארץ, אמנם ראה בשו"ת ברית הלוי, ב, סי' קנח.

22. וזו לשונו: "אבל אם יוכל לסגור לפניו הפתח שלא יבא, פשיטא ופשיטא שהרשות בידו, דאטו יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא? כשם שהוא רוצה לבא בעל כרחן של יושבי העיר ע"י השר, ין יעכבו גם הם על ידו ע"י השר שלא יבא".

23. 'תשובה מרבינו ישראל ברונא בעניין חזקת יישוב', מוריה מו-מז (אייר-סיוון תשל"ג), עמ' מד-מט. וראה גם שו"ת מהרי"ט, ג, סי' לא.

24. עי' פתחי תשובה, שם ס"ק יז.

25. כן משמעות: שו"ת הרמ"א, סי' נב; שו"ת מהרשד"ם, חו"מ סי' תז; שו"ת חתם סופר, חו"מ סי' מד. לביאור נוסף ראה חזון איש, ב"ק כג, לז. על הרקע לתשובת מהרי"ק ראה: א' פוקס, שם, עמ' 185-188 (החומר ההיסטורי בשו"ת ר' ישראל ברונא, עמ' 239-241).

זאת ועוד, לדעת ראשונים נוספים,²⁶ הכוח למנוע מאנשים אחרים לבוא ולדור באותה העיר יכול להיות מבוסס גם על הכלל דינא דמלכותא דינא: העיר שייכת למושל העיר, ולכן בסמכותו למנוע מאנשים אחרים לבוא ולדור בעיר, או להסמך את הקהילה היהודית להחליט על כך. כך גם יש שהסביר²⁷ את פסק מהרי"ק שהובא לעיל, שבזכות אנשי העיר למנוע כניסת אחרים - וזאת באמצעות פנייה לשר כדי שיאסור את מגוריהם שם, והאיסור יחול משום דינא דמלכותא דינא. לאור זאת, כוונת הבית יוסף שחלק על דבריו היא להקשות: כיצד רשאים בני העיר לפנות ישירות לשר, ולא לפנות לבית הדין שידונו בין בני העיר לבין אלו שרוצים לבוא.

דרך נוספת למנוע מאנשים להתיישב בעיר הובאה בדברי המרדכי (ב"ב ס' תקיז): "ורשאיני בני העיר להסיע על קיצתן ולעשות תקנה. ונראה לי, על עצמן רשאיני לגזור כל מי שיבא בעיר שלא מרצונם שלא ישאו ויתנו עמו". משמע, שזה אינו חרם היישוב שנהגו הקדמונים, שהוא אכן חל על מי שירצה לבוא ולדור בעיר,²⁸ אלא זו עצה לבני העיר שיוכלו לתקן בינם לבין עצמם,²⁹ כך עולה מדברי הסמ"ע (שם ס"ק כ"ה):

רצונו לומר, שעושים חרם ביניהם ששום אחד לא יכניס בביתו לאותו הבא לדור שם בלי רשות כל הקהל, ואף אם הוא רוצה לדור אצל גוי או לבנות לו

26. עי' שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד"ל), סי' שמה; מרדכי, ב"ק ס' קעח. כך הביא גם בשו"ת מהרי"ק, שורש קעב.

27. ר' ישמעאל הכהן (מחבר שו"ת זרע אמת), בתשובה בעניין 'פנויה שזינתה בעיר שאינה דרה בה, על מי מוטל לדון את הולד', מקבציאל יח (תשנ"ג), עמ' יד-יט.

28. הסבר זה אינו כפי שהבינו באנציקלופדיה תלמודית, שם, טור יט, שנקטו שחרם היישוב עצמו אינו חל על התושב החדש אלא על בני העיר. ובאמת, בנוסח חרם שהגיע לידינו (אוצר השטרות [גולאק], עמ' 355, הובא גם באנצ"ת שם) נכתב במפורש שהחרם חל גם על התושב החדש: "במותב זקנים בקהל עם, גזרנו באלה חמורה על פי החרם, שלא יהא רשאי בר ישראל או בת ישראל לדור באותו יישוב פלוני, ולא בקרוב לאותו יישוב פלוני בתוך פרס או כן וכך, בלא רשות פלוני ופלוני, וכל מי שיעבור חרם זה, שיבוא בלא רשות פלוני ופלוני לדור באותו עיר או באותו כפר - שיהא בחרם ובנידוי, ולא יהא רשאי שום בר ישראל לישא ולתת עמו. ומה שעשינו וגזרנו בכך וכך בירח פלוני, שנת כך וכך לבריאת עולם, כתבו וחתמו ונתננו לידם". וראה גם בתקנות ניקלשבורג, סי' ריח: "גם נעשה בחרם הגדול שלא יבא שום אחד ממקומות אחרים הוא ואשתו לדור פה, אם לא ברשות השררה יר"ה ובריצי הקרו"ט וה"ה כשרי הקהל יצ"ו, ומי שיעבור על זה - כלה גרש יגרש מכאן".

29. ועי' במרדכי, שם, שרב יוכל לגזור על תלמידו, גם כשהוא אינו תושב העיר. ועי' שו"ת הרמ"א, שם, בביאור דבריו.

בית לעצמו, אכתי עושין ביניהם חרם, שלא ישאו ויתנו שום אחד מהקהל עמו וכדמסיק. אבל אין עונש החרם חל על הבא לדור שם, מאחר שאינן יכולין למחות מן הדין.

ב. מניעת עניים מלגור בעיר

לעיל התבאר, שבפשטות אין באפשרותם של בני עיר למנוע מאדם לבוא לגור בעירם, אלא אם כן תיקנו בני העיר במקום את 'חרם היישוב', או כאשר קיים חשש שכתוצאה מכך יוטלו מיסים נוספים על בני העיר. האם בני העיר יכולים למנוע מעניים לבוא ולגור בעירם, בטענה שאין ביכולתם לפרנס עניים נוספים על אלו שכבר דרים בעירם? מחד גיסא, מסתבר שהוצאה כלכלית נוספת זו אינה פחותה בחומרתה מהעלאה בתשלומי מיסים. מאידך גיסא, כאן מדובר על דבר מצווה.³⁰

תשובת מהר"ם מרוטנבורג³¹ עוסקת בשאלה האם ביכולתו של אדם שאינו עוסק במשא ומתן, "להוציא מן העיר את מי שאין לו יישוב". כלומר, לכאורה היה נראה שכאשר אדם בא מן החוץ ורוצה להתיישב בעיר, אזי מי שאינו עוסק במשא ומתן אינו יכול לטעון שפרנסתו תיפגע מהתיישבות אדם חדש בעיר. תשובתו של מהר"ם היא:

דבר פשוט הוא שיכול להוציא, דא"ל אין לי מעות, הפסקת לי לחיותאי במציאות שבאים לידך היו באים לידי, וכמה מיני רווחים שהיו לי אם לא היתה בכאן. גם אתה מייקר שכירות הבתים, וכמה ענינים שלא ניתנו כולם להיכתב.

משמע מדבריו שאף בטענות כלכליות קלות, אדם יכול למנוע מאדם אחר לבוא ולהתגורר בעירו. אמנם אפשר שדברי מהר"ם אמורים דווקא במקום שנהג בו 'חרם היישוב', וצ"ע.³²

30. לגבי מניעת עניים מזדמנים מכניסה לעיר, עי': בבא בתרא ז ע"ב ורש"י ד"ה ולא, לגבי בניית בית שער לעיר; חזו"א, בבא בתרא ד, ז; וראה התקנות בישראל, ד, עמ' תיא, על תקנות בקהילות המונעות כניסת מקבצי נדבות לעיר.

31. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד"ל), סי' רטז.

32. ר' ישמעאל הכהן (לעיל הערה 27, עמ' יח) העיר שמהרי"ק (לעיל אות א, ליד הערה 13) חולק על מהר"ם, והסיק שככל הנראה תשובה זו נשמטה ממנו, שאם לא כך - מסתמא לא היה חולק עליו. אמנם ייתכן שיש מקום לחלק בין המקרים. מהרי"ק עסק בשמעון, שהגם שהוא

החתם סופר (שו"ת, קובץ תשובות סי' מו) דן בקדימויות בצדקה. לשיטתו, ההלכה³³ שעניי ארץ ישראל קודמים לענייין עיר אחרת³⁴ אמורה דווקא בעניי הארץ שדרים שם כבר שנים רבות, וכן במי שעלה לארץ ישראל ונעשה עני, אולם לא כלפי אלו שעולים לארץ ישראל בעודם עניים: "וכי על עניי חו"ל מוטל לעזרו ולסייעו לקיים מצות ישיבת ארץ ישראל!?" והוסיף וכתב כלפי אותם עולים:

ועוד אומר אני, שבעלותו לשבת שם גוזל עניי ארץ ישראל הדרים שם מכבר, ועיניהם של אותם עניים תלויות על הצדקות המובאים ממקומות חו"ל ועתה בוא יבוא זה לחלוק עמהם, על כן כל הנוסע לשם בעניו על מנת ליטול מהצדקה לאו שפיר [עביד] ואין לו דין קדימה... אבל אין צריך ראיה כי כל מי שיש לו דעה מיושבת יבין הדבר לאישורו, ולא יחלוק אלא המתעקש.

החת"ס נוקט שעניי הבא לגור במקום שכתוצאה מכך עניי העיר שכבר שם יפסידו, נחשב כגזלן,³⁵ מפני שבשל כך יפסידו עניי העיר³⁶ שכבר מתפרנסים מהצדקה.³⁷

-
- לא עושה דבר בעיר, הוא "מפזר שם מעותיו", ונראה שהוא תורם לכלכלת העיר, וצ"ב. ספרי, פרשת ראה, קטז, ז; שו"ע, יו"ד סי' רנא, ג. הרמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז הי"ג, לא הביא הלכה זו, ועי' ספר המפתח (במהד' פרנקל), שם.
34. דעת הב"ח, יו"ד סי' רנא סק"ד, והש"ך, שם סק"ו, שעניי ארץ ישראל קודמים לעניי עיר אחרת, אך לא לעניי עירך. אמנם יש שחלקו וסברו שקודמים אף לעניי העיר שהגותן דר בה, ובכללם התולדות אדם, על הספרי שם, ושו"ת יוסף אומץ, סי' יט. לביאור נוסף, עי' פאת השולחן ב, כב, ובית ישראל ס"ק כט. ועי' מנחת אביב (ליכטנשטיין), עמ' 107-116.
35. ראה כעין זה גם בשם רבי ישראל סלנטר, תנועת המוסר, א, עמ' 359 (במהדורת תשע"ו, עמ' 406): "ידידו ר' אליהו בר פישל מעיר ממל שאל פעם בעצתו של ר' ישראל, על דבר בנו שירד מנכסיו והוא מתכוון לעלות לארץ ישראל, אם יתן ידו בזה. ר' ישראל ציוה עליו לעכב בידו בכל האמצעים שישנם ברשותו, הדבר היה תמוה, ונודע אחרי כן מפי תלמידיו שרבי ישראל לא ראה כל סיכויים שיוכל להרויח לחמו בארץ, וימצא אפוא נופל למעמסה על כספי החלוקה וגוזל את העניים".
36. ראה גם תשובת חת"ס, אר"ח סי' רג, שאסר איסוף תרומות עבור בניית חורבת רבי יהודה החסיד באופן שהתרומות לעניי ארץ ישראל ייפגעו, ואם כן יש בכך פיקוח נפש (מלבד עצם החובה שבקיום היישוב היהודי בארץ גם מבחינה הלכתית, עיי"ש).
37. עי' שו"ת רדב"ז, א, סי' תנד, שדן באישה שהייתה חולה ונדרה לעלות לארץ ישראל, וכעת היא ענייה ואין ביכולתה לעלות לארץ מבחינה כלכלית, האם מחויבת לקיים את נדרה. הרדב"ז העלה כמה וכמה צדדי היתר, ובסוף דבריו כתב: "ותו, דאין הפרנסה מצויה בירושלים כלל, וכל שכן בנדון דידן שהיא ענייה ונמצאת דוחקת את עניי ירושלים". יש להעיר, שתשובות אלו עוסקות בעליה לארץ ישראל של אנשים עניים, ולא בכל מעבר דירה מעיר לעיר, ומסתבר שיש לדון בכל מצב לגופו.

החת"ס לא התייחס לטענת בני העיר שלא יוכלו לפרנס את העניים הנוספים, אולי משום שבאותה תקופה הכנסתם של תושבי ארץ ישראל התבססה בעיקר על 'כספי החלוקה' שהגיעו מקהילות חו"ל. בשם רבי חיים מוולוז'ין הובא³⁸ שיש לדון את העולים לארץ באופן זה כ'רודפים'. שיטתו מזכירה את דברי מהרי"ק שנזכרו לעיל (אות א) ונפסקו ע"י הרמ"א, שבני עיר יכולים למנוע כניסה של תושבים הפוגעים בפרנסתם, משום שחל בזה מעין דין 'רודף'.³⁹

ג. מניעה מיהודים לדור בארץ ישראל

דומה שהיסטורית, לא מצאנו שבארץ ישראל נהגו בחרם הישוב. נראה שהסיבה לכך פשוטה: לא נמצאו קהילות יהודיות משמעותיות בארץ ישראל בתקופת הראשונים.⁴⁰ לעיל (אות א) הובא שניתן להסתמך על הכלל דינא דמלכותא דינא כדי למנוע התיישבות זרים בעיר. היינו, מכיוון שהקרקע היא בבעלותו של הש

38. כרוז 'קול מהיכל - מודעה באזהרה נוראה' (נדפס בספר מן המקור, א, עמ' 45): "בראשונה עמד מרן הרב הגאון הצדיק המפורסם בדורו, מוהר"ח מוואלאזין זצ"ל, וקרא בקול גדול לאמר, כי העולים לירושלם בלתי רשות רוזני המדינה, יש להם דין רודף ונוגע בנפשות יושבי הארץ הת"ח, אלמנות יתומים אשר כבר זכו במנת חלקם מפי צדקת נדיבי חו"ל, ועלייתם מצווה הבאה בעבירה, בריבוי שמן למאור שגורם כיבוי, כן ריבוי העולים המטילים את עצמם על קופה של צדקה, ליטול פרנסה מהחררה אשר מהפכים בה, עניי ארץ אשר עלו ברשות, ועל כן גזר אומר בחרם דאורייתא, וחתם עליו בחתימת יד קדשו על קלף למשמרת לדורות עולם". וראה לקמן אות ד.

39. ראה גאולה בדרך הטבע, עמ' 44-46, בשם רבי חיים מוולוז'ין, שמכיוון שהמטרה היא יישוב ארץ ישראל, הרי שבכספי החלוקה ניתן להשתמש לא רק לצורך פרנסתם של לומדי התורה, אלא גם לסיוע לבעלי מלאכה: "כל עמלנו הוא רק ליישוב ארצנו הקדושה. ומי הם העוסקים ביישובה אם לא בעלי מלאכות הסוחרים?!" (מקור דברי ר' חיים הוא בכתב עת 'האריאל' ז' חוברת א [תשרי תרל"ה], עמ' 4).

40. אמנם מצאנו שהיו מספר חרמות בארץ ישראל למניעת מגורים מסיבות שונות: (א) חרם שלא ידור רווק בן יותר מעשרים בירושלים - עי' ספר התקנות של ירושלים, מא ע"א, ועי' שו"ת יביע אומר, ז, יו"ד סי' יד אות ג, שקיבץ בית דין לבטל תקנה זו. (ב) חרם שלא ידור יהודים בעיר יפו, כדי לחזק את היישוב בירושלים - ראה: לוח ארץ ישראל (לונץ) לשנת תרנ"ט, עמ' 72 ו-78; שו"ת שאלת שלמה, ב, סי' נג; שו"ת יין הטוב, סי' מז; שו"ת ציץ אליעזר, יא, סי' יב אות י. (ג) חרם שלא לדור בעיר שכם - ראה תנופה חיים דברי הימים ב', י, בשם רבי יוסף קארו; שו"ת ציץ אליעזר, י, סי' ס, אות עז. עוד יש להזכיר שלאחר כיבוש יריחו השביע יהושע את ישראל שלא לבנותה (יהושע ו, כו), ועי' אנציקלופדיה תלמודית, ערך יריחו, אות ב: החרמתה ואיסור בניינה.

שבאותו המקום, הוא יכול להחליט מי יגור שם והיכן. מסתבר שאף הנוקטים שהכלל דינא דמלכותא דינא מבוסס על קבלת הציבור,⁴¹ יסברו שכאשר ישנה בעלות פרטית על הקרקע - יכול בעל המקום לנהוג כרצונו,⁴² וכל שכן כשהציבור מסכים לכך. אמנם בנוגע לארץ ישראל הדברים טעונים בירור רב יותר, לאור מה שכתב הר"ן (נדרים כח ע"א) בשם התוספות, שבארץ ישראל לא נאמר הכלל דינא דמלכותא דינא: "דדוקא במלכי עובדי כוכבים אמר דדינא דמלכותא דינא, מפני שהארץ שלו ויכול לומר להם: אם לא תעשו מצותי, אגרש אתכם מן הארץ; אבל במלכי ישראל לא, לפי שארץ ישראל - כל ישראל שותפין בה".⁴³ משמע שאין למלך ישראל זכות לגרש יהודי מארץ ישראל, שהרי אין הארץ שלו. לאור זאת, מסתבר שגם להיפך הדבר נכון, ואין בסמכויותיו של מלך ישראל אפשרות למנוע עליית יהודים לארץ ישראל.⁴⁴ כך גם הונהג במדינת ישראל עם הקמתה, ובהמשך שנות קיומה גם באמצעות חקיקה ייעודית - ששערי הארץ יהיו פתוחים לכל יהודי.⁴⁵

מה דינו של מלך גוי בארץ ישראל, האם יש לו זכות כזו? הרב שלמה זלמן אוירבך⁴⁶ הסתפק בשאלה זו, שכן ארץ ישראל אכן שייכת לעם ישראל, אולם דיני כיבוש מלחמה שייכים גם אצל אומות העולם, ואפשר שהדבר חל גם כשכובשים את ארץ

41. רשב"ם, ב"ב נד ע"ב ד"ה והאמר שמואל; רמב"ם, הל' גזלה ואבדה פ"ה הי"ח.

42. עי' שולחן ערוך הרב, חו"מ, הלכות הפקר והשגת גבול, קונטרס אחרון א, שכן משמע מדבריו; ודן בדבריו בעמוד הימיני, סי' טז אות יא.

43. כן הוא בחידושי הרשב"א, נדרים כח ע"א ד"ה גמרא במוכס, גם כן בשם התוספות (ועי' גם בשו"ת הרשב"א, א, סי' תרלז, שלפי זה, בשלטון יהודי בחו"ל נוהג דין דינא דמלכותא). אמנם בשו"ת בעלי התוספות, סי' יב, מובא נימוק שונה לשיטה מעין זו, ואפשר שיש נפק"מ בין הטעמים.

44. זוהי שיטת הרב"צ עזיאל: שו"ת משפטי עזיאל, ט, חו"מ סי' א, אם כי הוסיף: ש"הדבר צריך תלמוד". וכן כתב בשו"ת בנין אב, ג, סי' עב: "וכשם שאי אפשר להפקיע ממנו את זכותו וחובתו לעלות לארץ... וכשם שהמדינה חייבת לקבלו ואינה יכולה להפקיע ממנו את הזכות להתיישב בארץ".

45. ראה להלן אות ד.

46. מעדני ארץ, שביעית סי' כ אות ח-יא; מנחת שלמה, נדרים כח ע"א ד"ה ולדברי הר"ן. ועי' גם שו"ת ישכיל עבדי, ו, חו"מ סי' כח, ענף א.

ישראל, וממילא לשלטונם יהיה תוקף הלכתי.⁴⁷ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל⁴⁸ ופוסקים נוספים⁴⁹ סבורים שלשלטון נוכרי בארץ ישראל יש מעמד של דינא דמלכותא דינא.⁵⁰ לדבריהם, מבחינה עקרונית ייתכן שבזמן שארץ ישראל נתונה לשלטון נוכרי, ונחקק חוק המונע מגורי יהודים בארץ ישראל - יש לו תוקף הלכתי. ואכן, כבר היו דברים מעולם. בזמן שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, הוחלה מדיניות של הגבלת עלייה. הרב שלמה זלמן אוירבך⁵¹ התייחס לכך: "ומה שנכנסו לארץ בימי המנדט ועברו על החוק,⁵² היינו מפני שלא קיימו הבטחתם,⁵³ וגם היה סכנת נפשות לאלה שביקשו להיכנס". משמע שעקרונית יש בסמכות שלטון זר בארץ ישראל להגביל כניסת יהודים לארץ, אלא שבמקרה זה של המנדט הבריטי - ניתן שלא לקיים את החוק מטעמים שונים.⁵⁴ גישה אחרת בשאלה זו הביא הרצי"ה קוק בשם אביו, הראי"ה:⁵⁵

במשא ומתן עם הממשלה על דבר עולים בלתי חוקיים, באר, כי לפי הכוונה והתוכן של חוקת העלייה לארץ ישראל, הנמשכת מיסודה של תכנית בן

47. לגבי ההשלכה הממונית שנוגעת גם לאיסור גזל, ביחס לדיני כיבוש מלחמה של נוכרי בארץ ישראל, ראה: הרב יעקב אריאל, 'מסיק זיתי נוכרים הנטועים בתחום ישוב יהודי', תחומין כג (תשס"ג), עמ' 43-52; הרב יצחק שפירא, 'בעלות נוכרים באדמות ארץ ישראל', תחומין כד (תשס"ד), עמ' 271-283.

48. פסקי עזיאל בשאלות הזמן, סי' מא-מב, בתשובות מתקופת המנדט הבריטי.
49. ראה: פד"ר, ו, עמ' 377; דיני ממונות (בצרי), ד, שער א, פרק ט אות י; קובץ תשובות (אלישיב), א, סי' רו ד"ה אכן, עמ' שצה; דינא דמלכותא (שור), פרק ג, בדעת רבנו תם. וראה גם ר"ש וינגרטן, 'חוקי המדינה ותוקפם לפי ההלכה', התורה והמדינה ו (תשי"ד), עמ' שטז-שיט.
50. וראה משפטי עזיאל, שם, שלדעת הר"ן לחוקי מדינת ישראל אין תוקף משום דינא דמלכותא דינא, אלא מדין תקנות ז' טובי העיר.

51. מנחת שלמה, נדרים שם.
52. כוונתו לכניסת יהודים לארץ, בניגוד לחוקי המנדט.
53. מסתבר שכוונתו לכך שקיבלו מהאו"ם את המנדט על ארץ ישראל, מתוך מטרה להקים בית לאומי לעם ישראל, ומשהגבילו את מכסת העולים לארץ, לא עמדו בתנאים שהיו מחויבים להם.

54. ראה לקמן הערה 61.
55. לשלושה באלול, א, אות פג. גרסאות נוספות לכך הובאו אצל: הרב יהודה גרשוני, 'לדמותו של הרב קוק', אור המזרח ח, א-ב [כט-ל] (טבת תשכ"א), עמ' 44, ושם מובא שאמר כך לנציב העליון. גרסה דומה לסיפור זה מופיעה גם אצל פ' מילר, מעשה שהיה, עמ' 106, ולפיו הסיפור אירע עם הלורד פלומר, והרב קוק הדגיש בפניו שהיהודים הם ה'חוקיים' בארץ, והגויים 'בלתי ליגאליים', ובעקבות כך נותק הקשר ביניהם.

בית ישראל בארצו, שהממשלה באה לסייע לה, הלא היהודי העולה לארץ הרי הוא מגלה את הצורך והחפץ לשוב למולדתו הקבועה, ובודאי הוא עולה חוקי, ואדרבה, על כל ההכבדה על עלייתו וההפרעה לה יש לדון איך היא מתאימה לאותה מגמת חוקת העלייה. ולעומת זה מצדנו אנו, הרי היהודי שיש לו אפשרות לעלות ארצה, והוא מתעכב מזה, הוא הנהו בלתי חוקי, ולכן יש לנו בלתי עולים בלתי חוקיים, כשאינם משתדלים למלא חובתם. ועולים חוקיים שמשתדלים למלא חובתם של מצות העלייה לארץ ישראל.⁵⁶

נראה אפוא, שדעתו של הראי"ה היא ששלטון נוכרי בארץ ישראל אינו יכול מבחינה עקרונית למנוע מיהודים לעלות לארץ.⁵⁷ נראה שהביסוס ההלכתי לדבריו הוא שאין תוקף לחוק שמנוגד לחוקי התורה.⁵⁸ אמנם, אין בכך כדי לשלול

56. כרוז שפרסם הראי"ה לאחר פרסום הספר הלבן בשנת תר"צ, כתב (נדפס במלואו במאמרי הראיה, עמ' 358-359): "ידעו כל באי עולם, כי לא איזו ממלכת גויים נתנה לנו יד ושם על אדמת הקודש, כי רק יד קדוש ישראל אלוקי כל הארץ, שדברו נאמן וקיים לעד, היא אשר נתנה לנו את אדמת הקודש לירושלם עולם, למען נהיה עליה לאור גויים ולישועת אפסי ארץ. ואם איזו ממשלה שהיא, אחרי אשר עליה נפל הגורל מאת ההשגחה העליונה להיות מעוז ומחסה לעם נרדף... היא תבגוד במשלחה". ועיי' גם בדבריו, מאמרי הראיה, עמ' 252, בביאור דעת רב נחשון גאון: "בארץ ישראל, שגם קניין כסף אינו תופס בה, ממילא אין גם הכח ביד הכבוש למלאות את מקומו, כי קניין עם ישראל בנחלת קדשו הוא בטבע המציאות, והוא אחד מד' הקניינים הנצחיים שהקב"ה טבע בעולמו... ואין כח בעולם שיוכל להפקיע אפילו את הקניין שיש ליחיד מישראל באדמת קדשו, על אחת כמה וכמה שאין כל יכולת להפקיע את זכותה להפקיע את זכותה של כנסת ישראל כולה מעל נחלת קדשה".

57. ראו משואה ליצחק, עמ' 26, שם מסופר שבשנת תרצ"ט, לאחר פירסום 'הספר הלבן', נאם הרב הרצוג נאום דרמטי בבית הכנסת ישורון בירושלים. הוא תיאר את פרסום הספר כיום נורא שבו הזדעזעה ארץ ישראל ת"ק פרסה. הוא האשים את בריטניה במעילה בתפקידה ההיסטורי ובבגידה בבית ישראל. הרב הוסיף שאם אין דין למטה, יש דין למעלה. הוא קרא את קריאתו של חזקיהו: 'אתה הוא האלקים לבדך לכל ממלכות הארץ... הטה ה' אזנך ושמע' (מלכים ב' יט, טו-טז). בסיום נאומו השמיע הרב דברי נחמה, שלאחריהם קרע את העתקו של הספר הלבן, בקוראו: 'עוצו עצה ותופר' (ישעיה ח, י').

58. ראה גם שו"ת דבר חברון, ג, סי' שלה. בעניין תוקף חוק שמנוגד לדין התורה, ראה: רמ"א, חו"מ שסט יא; ש"ך, חו"מ סי' עג סקל"ט. וראה גם רמב"ם, הל' מלכים פ"ג ה"ט, שמלך ישראל אינו יכול לצוות לעבור על מצווה, וכל שכן שהדין כך גם במלך גוי. אמנם יש לדון שאולי חיוב קיום מצוות העלייה לארץ תלוי באפשרות לעשות כך, ואם המלכות מונעת ממילא אין מצווה כזו, ולכן אין זה חוק שהוא נגד דין התורה ממש, וצ"ע. בשנים שלאחר השואה, המחאה כלפי שלטון המנדט התמקדה גם בחוסר המוסריות והעוולה, במניעת יהודים מלהגיע לארצם, וראה לדוגמה את דבריו של הרב"צ עוזיאל, מכמני עזיאל,

את האפשרות שגם הרב קוק היה סבור שככלל, יש למעשי הממשלה תוקף מצד דינא דמלכותא דינא, אך לא בנוגע למניעת עליית יהודים לארץ ישראל.⁵⁹ הרב צבי פסח פרנק⁶⁰ סבר גם הוא שאין תוקף להגבלת העלייה לארץ, אולם מטעם נוסף שבהלכות דינא דמלכותא דינא: "אם אינו חוק קבוע על כל הציבור, אין בזה משום דינא דמלכותא דינא".⁶¹

ג, עמ' סב-סג: "אבל לתמהוננו הגדול, אלה שנמסרו בידם שערי הארץ ושלטונה למען השיב בנים לגבולם, טחו עיניהם מראות ולבותם מהבין, וקראו מלחמה באוניות משחית ונשק מכלה, ונגד מי? נגד עם נרדף ועשוק שאינו קורא מלחמה ולא רוצה במלחמה, ואינו שואף לרשת ארצות זרים, אבל הוא נמלט ממוות ומחרב אויב ושב אל ארצו ונחלתו אשר הגלו אותו ממנה בכוח החרב וסערת מלחמה".

59. ראה מועדי הראיה (מהד' תשע"ה), עמ' 190, וליקוטי הראיה (מהד' תשע"ה), עמ' 93, בשם הרב נחום קוק: "תשובה קולעת השיב מרן הרב זצ"ל לנציב העליון הבריטי, בבואו לבקש ממנו שלא לגרש מן הארץ 'עולים בלתי לגליים'. אמר הנציב לרב: יודע אני כי כבוד הרב מעריך מאוד סדרי מלכות וחוקיה, כי בתלמוד נאמר 'דינא דמלכותא דינא', והרי הללו פרצו כל סדר וחוק בעלותם ארצה באופן בלתי חוקי, והכיצד יבקש הרב עבורם? השיב הרב: חוקים המדברים על עולים חדשים אינם חלים כלל על יהודים, כי הללו אינם עולים חדשים. הם תושבים חוזרים. כיצד - תמה הנציב - והרי בני אירופה הם? אמר לו הרב: אדוני הנציב, אתה הסתמכת על דברי חז"ל בתלמוד שאמרו 'דינא דמלכותא דינא', וזה מחייב להתחשב בדבריהם בתלמוד במקום אחר. ישנו פסוק בספר התהלים (פז, ה), שגם אתם מעריצים אותו: 'ולציון יאמר איש ואיש יולד בה'. מה היא התוספת? מיהו איש אשר גם הוא יולד בה, שגם הוא נחשב כבן של ציון, של ירושלים? והנה אמרו חכמינו ז"ל בתלמוד: 'אחד הנוול בה ואחד המצפה לראותה' (כתובות עה ע"א). מי שמבחינה מעשית נולד במקום אחר, אולם הוא מצפה לציון, מצפה לירושלים, גם זה הוא ילדה של ציון, בנה של ירושלים. ויהודים אלה, אשר בדרך לא דרך התאמצו לבוא לכאן, ושציפיה אחת היתה בליבם, להגיע לציון ולעלות לירושלים - בניה הם, הם חזרו אליה, הם באו לא כעולים חדשים אלא כתושבים חוזרים, והארץ חייבת לקבלם כמו שכל אם מקבלת את בניה, גם כשהם שבים ממרחקים כעבור שנים". בעניין זה, ראה פירושו של רש"י, כתובות שם ד"ה ולציון: "ואחד המצפה לראותה יקרא מבניה". מסופר שע"פ גמרא זו התיר הרוגצ'ובר לחתנו - רבה של פתח תקווה - הרב ישראל ציטרון-קטרוני, להישבע על כך שנולד בארץ, כדי שיוכל לקבל דרכון. הסיפור מובא בספרו של הר"ל מימון, למען ציון לא אחשה עמ' 37-38, ושם העיד הרב מימון שגם הוא פעל פי הוראה זו. ובאופן שונה קצת אצל הר"ש וינגרטן, 'ולציון יאמר איש ואיש יולד בה', סיני פז (תשמ"מ). עמ' קפט-קצ. ראה גם האיש על החומה, ב, עמ' 154: הוראתו של הר"ח זוננפלד בעניין. וראה מעין חיים (חרל"פ), עמ' צא. ראה גם עיר הקודש והמקדש, ג, טו, שהסביר את תקנת חז"ל שהכל מעלין לארץ ישראל ולירושלים ע"פ דרשת הגמרא הנ"ל. וראה להלן פרק ה הערה 31.

60. ספר הזיכרון הצבי ישראל, עמ' רפג, ובהסבר הרקע לתשובה שם במשואה לדור, עמ' ק.

61. ע"פ רמ"א, חו"מ שסט, ח. אמנם ראה ביאור הגר"א, שם ס"ק לג, שלכאורה יש לכך סתירה מדברי הרמ"א שם בסע' ו, שבסמכותו של המלך להטיל על יהודים מס גבוה יותר מגויים.

ד. מניעת עלייה מטעמים כלכליים

לעיל (אות ב) הוצעה האפשרות שלפיה, בכוחם של בני העיר למנוע מתושבים חדשים להצטרף אליה, מחשש שמא ביאתם תגרום לקשיים כלכליים. הובאו שם גם דבריהם של החתם סופר ורבי חיים מוולוז'ין שיישמו זאת אף ביחס לירושלים. בכרוז משנת תרכ"ט,⁶² שעליו חתומים ראשי הכוללים הפרושים שבירושלים, נכתב שבני ירושלים רצו למנוע מאנשים עניים לבוא ולהתגורר בארץ ישראל:⁶³

אתם הרי ישראל... הטו אוזניכם לדברי אחיכם המסתפחים בעיר אלוקים בירושלים, הן בשנים קדמוניות, עת התעורר גאוני עולם במצות ישיבת הארץ, לעטר עיר קדשינו בחורבנה בזקני ת"ח לגדל בה תורה ותפילה... עוד בימיהם אשר היו טובות מאלו, ראו לנעול דלתות ירושלים לבל יפרצו לעלות בלתי רשות גדולי המדינה למען יבקרו את הראוי לשבת בירושלים, ומה ראו על ככה? כי זכרו ימים מקדם, אשר ע"י רוב העולים השתרגו אז בחובות עצומות, עד כי בעוה"ר נגרשו כולם מהסתפח בנחלת ה', וקרוב למאה שנה ננעלו דלתי ירושלים ושבת רגל אשכנזי משבת בה.⁶⁴ ויראי ה' התמימים אשר כלתה נפשם לחבק עפר הארץ, בחרו למקלט את הגליל העליון והתחתון, ערי הקודש צפת וטבריה. וכאשר ברבות הימים נפתחו ע"י עזרת ה' בגבירים המפורסמים שבחו"ל, וראו כי מעפילים לעלות משפחות המון עם שאין עטרה זו הולמתם, ועלייתם ירידה היא לחיי העולים ברשות, וזכו כבר לשיבת הארץ,

ויש שחילקו בין אומה לבין בעלי אומנויות שונים, ולדבריהם ניתן להפלות בין שתי אומות. נראה שהרצ"פ פרנק לא סבר כחילוק זה, ואפשר שבגלל חילוק זה נמנע הרש"ז אורבך מלנקוט כטעמו של הרצ"פ. וראה להלן פרק ה אותיות ג-ד.

62. קול מהיכל, לעיל הערה 38. וראה עוד פיזר נתן, עמ' 466-475.

63. בהקשר זה יש לציין למקרה הפוך: בעת עליית החסידים בשנת תקל"ז הצטרפו אליהם עניים רבים. החסידים דאגו לצורכיהם, אף שהם עצמם היו מחושבים מאוד בהוצאותיהם. על כך כתבו רבות, ראה לדוגמה אברהם אביש שור, 'פרשת העניים שהצטרפו לעליית החסידים בשנת תקפ"ז', המעין 233 (ניסן תש"פ), עמ' 95-103 (וראה שם שהחסידים עצמם לא היו מרוצים מההכרח שהגיע אליהם לפרנס את אותם עניים). וראה להלן פרק ה אות ז אודות הנהגתם של תושבי ירושלים.

64. על מניעת האשכנזים מלגור בירושלים בשל חובות כספיים, ראה תיאורו של ר"י שוורץ, תבואות הארץ, עמ' תעא-תעב, ומסעות ארץ ישראל (יערי), עמ' 448-449 (ועי' גם שו"ת גינת ורדים, יו"ד כלל ג סי' ט).

שקדו חכמים על תקנת זקני ירושלים וסמכו אדאורייתא, "לא תסיג גבול רעך אשר קבלו ראשונים" ... בראשונה עמד מרן הרב... מוהר"ח מוואלאזין...⁶⁵

ברבות הימים, אחר סילוקו של אותו צדיק, התעוררו עוד העולים שלא ברצון חכמים, קמו מחדש בשנת תקצ"ב גדולי הדור הרבנים הגדולים המפורסמים רוזני ווילנא, ובראשם הרב... מו"ה אברהם אבלי זצ"ל,⁶⁶ הוא ובית דינו הצדק חזקו את תקנות הנהרסות אשר נוסדו לישוב הארץ, והשמיעו כרוזא... כי גם האנשים השלמים הראויים לעלות לשכון כבודו בירושלים, לא ישליכו כל יהבם על הקופה אשר ירדה עשר מעלות... על כן ישמרו לנפשם ובל יחשבו כרודפים לנפשות האביונים אשר החזיקו ראשונה... ולכל הפחות החפץ לעלות יתקן לו מעמדות מקרוביו שבחו"ל, ודוקא זקני עם החופשים מכל חמודי תבל וטפלי לא תליא בהם, כי גם על המעמדות אין סמיכה לשיבת הארץ... אולם המוני עם אל יהרסו כלל לעלות, כי לא יטלו חלק בצדקת הארץ אשר נתייסדו רק לחובשי בית המדרש...

בשנת כת"ר, קמו לגדור גם גדולי הדור מבני ק"ק מינסק, והתעורר ברגש קודש לחדש שנית גזירת ראשונים כמלאכים, וזעקו מרה על המעפילים לעלות שלא ברצון חכמים, והסכימו בכוח בי"ד יפה בכל תוקף אשר לא ינתן להעולה שלא ברשות אף פ"א⁶⁷ מקופת הצדקה, יהיה מה שיהיה, ואחריהם הסכים גדול הדור הרה"ג... מו"ה שמחה שמואל אבד"ק שטופץ, ובאזהרה נוראה מילא את דבריהם...

ועתה נחזי אנן מה עלתה בימינו אלה צרות תכופות זו לזו, ומצב אחינו שבגולה ירדה עשר מעלות, ועניי ארץ הולכים ודלים כי עזרתם הולך וחסר שנה שנה... לכן אין עת לחשות, כי בא העת לעמוד על נפשות עניים מבני ציון היקרים... ולא נותר על גזירת עירין אשר גזרו בכוח תורתם לבלי יכרת אוכל מפי אשר זכו כבר לשיבת הארץ ולתת לחדשים העולים שלא ברשות...

לזאת קמנו היום לגדור בעד הרעה ונתאספנו יחד... לחדש דהיום גזירת עירין גאונים וראשונים... לבל יעפילו לעלות אל הקודש מהיום והלאה... לבד

65. עי' הערה 38.

66. רבי אברהם אבלי פסובלר, רבה של וילנא (תקכ"ב-תקצ"ו).

67. פרוטה אחת(?).

זקני ת"ח, שבדוק אשר כבר ימי שנותיהם בהם שבעים שנה, ויש להם אופן להחיות נפשם בארץ ולא יסמכו על קופה של צדקה לנגוע בנפשות אביונים... וכל איש ואישה אשר לא ישמע לקול ההתראה הזאת ויעלה בידיים ריקניות, איהו דאפסיד אנפשיה, ויהיה מהצועקים ואינם נענים.

וכן במכתב מאת 'כולל חב"ד':⁶⁸

אמנם קול הפעמון המכה במה"ע⁶⁹ העברים ברעש גדול מבשר ואומר, כי יתנו ראשי החברה לאחינו בית ישראל אדמה לעבודה, שוורים לחרישה ובתים לשבת, הסב נזק לנו היושבים בקדש משכבר הימים ולאחינו הבאים מחו"ל יום-יום. כשני אלפים משפחות באו בשנה האחרונה לאה"ק. אחדים מהם היו בעלי בתים חשובים בעריהם, בעלי פרנסה ועסק, וימכרו כל אשר להם ויבואו לא"י, ורובם עניים גמורים הנופלים למשא עלינו ואין בכוחנו לפרנסם ולכלכלם נפשם ברעב תתמוגג. לזאת... ראוי ונכון כי ישתדל שיזהירו ראשי החברה את אחינו העניים והאביונים לבל יהרסו לעלות, כי אין לשער גודל דוחקם וחסרונם.⁷⁰

68. שיבת ציון (מהד' הר ברכה תש"ס), עמ' 104-105. שנת המכתב לא צוינה.

69. מכתבי העיתים (=עיתונים).

70. ובהערות העורך (רא"י סלוצקי, שם) כתב: "הועד הנכבד לחברת ישוב ארץ ישראל בארצנו עשה באמונה את כל המוטל עליו, ויזהיר כמה פעמים במכ"ע העברים את בני דלת העם לבל יהינו לעלות לאה"ק, כי בנפשם הוא, וכי כל משפחה החפצה לעלות לאה"ק צריכה שיהיה לה בצלחתה לא פחות מסך שלשת אלפים רובל כסף, ואז יש לה תקוה לבוא שם לאיזו מטרה. אולם מי אשר אין לו סך כזה, והוא הורס את מצבו פה ונוסע לאה"ק, הרי הוא מתחייב בנפשו ובנפשות בני ביתו, ויהיה אח"כ מהצועקים ואינם נענים. ובשם אהבת עמנו האומלל, בשם הצלת אחינו מחרפת רעב, הפילו ראשי הועד את תחנתם לפני הרבנים, פרנסי הקהילות, גבאי בתי הכנסיות וחובבי ציון די בכל אתר ואתר, לעצור בכל מה דאפשר את העניים לבל יעפילו לעלות לאה"ק. גם סופרים רבים ונכבדים מהכא ומהתם העידו באחינו לבל יעלו לאה"ק בידיים ריקניות, ולא ישעו בדברי שקר אשר יעבירו איזה שקרנים על דבר אחוזות שדות וכרמים אשר יתנו באה"ק לאחינו חנם אין כסף. כל חובבי ציון מלאו באמונה את חובתם זאת, ובמי האשם אם אחינו האטימו אזנם ולא שמעו לכל האזהרות האלה, ויעלו המונים המונים לאה"ק בעירום ובחוסר כל. ומלבד האסון אשר המיטו עליהם בפחזותם, גרמו גם רעה רבה לישוב הארץ, כי מצאה ממשלת תוגרמה לנחוץ לסגור שנית את חופי אה"ק לפני אחינו העולים בהמון רב."

נראה שאף שבוודאי מעיקר הדין לא ניתן למנוע מיהודי לשוב לנחלת אבותיו, כאן המצב שונה. כשישנו חשש לקריסה כלכלית של היישוב, יש לחזק את היישוב הקיים ולא לאפשר עלייה העלולה לגרום ליישוב כולו להתבטל. היסוד ההלכתי לכך הובא לעיל (אות ב).⁷¹ סברה דומה מצאנו בשו"ת שער שלמה (סי' קל), אשר דן האם קהילות הספרדים הוותיקות שבארץ ישראל יכולות למנוע מהקהילות האשכנזיות לאסוף תרומות בחו"ל, מאחר שהספרדים כבר הוחזקו בישיבת ארץ ישראל, ואם כן הוחזקו גם בכספי התרומות. מסקנתו, שההלכה מתירה לספרדים למחות בידי האשכנזים, לא רק לשיטת סוברים שמצוות הישיבה בארץ ישראל אינה חלה תחת שלטון זר, אלא אף לסוברים שהמצווה חלה גם תחת שלטון זר. טעמו הוא, שמוטב שתתקיים הקהילה שכבר מוחזקת בישיבת הארץ, ולא שתבטלנה שתי הקהילות.

בשנים שקדמו להקמת מדינת ישראל, הוכרזה ע"י הבריטים ששלטו בארץ מדיניות של עלייה לפי יכולת כלכלית. לאור המובא לעיל, נראה שעקרונית ישנו בסיס הלכתי למדיניות כזו, אם כי בפועל, קשה לדעת אם אכן הייתה למדיניות כזו הצדקה. זאת ועוד, על אף שגם בין תושבי הארץ היהודים היו שתמכו בה, קשה לומר שהגבלת העלייה נבעה רק ממניעים טהורים של העדפת הפיתוח הכלכלי של הארץ, ולא מהעדפת תושבי הארץ הערבים ואנטישמיות.⁷² נציין, שעוד קודם לשלטונם של הבריטים בארץ, עוד בזמן השלטון התורכי, התנהלו דיונים מהותיים בקרב מנהיגי הציונות האם להעדיף עלייה המונית או עלייה מצומצמת יותר בהתאם לכושר הקליטה הכלכלי של הארץ.⁷³ בשנים הראשונות שלאחר

71. אמנם ראה את דבריו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, דרכה של תורה, עמ' 98: "אין סמכות לרשויות לאסור או למנוע עלייתם לארץ של יהודים תמימים בגלל סיבות בריאותיות, חברתיות או כלכליות כלשהן. חקיקה כזאת בטילה מתחילה ואין לה שום תוקף כלל". אמנם אין בדבריו התייחסות לחשש מקריסה כלכלית שתשפיע על כלכלת המדינה בכללותה.

72. להרחבה בעניין הגבלת העלייה על רקע כלכלי בשנים אלו, ראה: א' חלמיש, 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית', עיונים בתקומת ישראל (2003), עמ' 179-216; י', גלבר, 'מ'אל תעלו! עד חוק השבות: לבטים ותמורות בגישה הציונית לעלייה', קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות (תשנ"ח), 249-284.

73. ראה ש' מרגליות, 'עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעלייה בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה', קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות' (תשנ"ח), עמ' 107-130; י', גלבר, שם.

הקמת מדינת ישראל, בעיה זו צפה ועלתה בצורה קיצונית - היה קשה מאוד למדינה צעירה וענייה להתמודד כלכלית עם גלי עלייה גדולים ביותר בפרקי זמן קצרים, והתנהל דיון סוער סביב שאלת הגבלת העלייה בהתאם ליכולת הכלכלית של המדינה.⁷⁴ כמובא לעיל, גם למדיניות ההגבלה יש בסיס הלכתי.⁷⁵ כמובן, אין לדמות עליית יהודים בשנים אלו למציאות שבה אנו חיים כיום ב"ה,⁷⁶ שבה מסתבר שגם גל עלייה, גדול ככל שיהיה, גם אם יגרום לקשיים כלכליים כאלו ואחרים - מסתבר שלא תיגרם קריסה של הכלכלה. ועל כן, יש לבחון את הנתונים בתשומת לב ובשום שכל.

שנים רבות לאחר מכן, בעת העלייה הגדולה מברית המועצות, נדרש הראשל"צ, הרב אליהו בקשי דורון,⁷⁷ לשאלת העדפת כלכלת תושבי הארץ לעומת העולים. דיונו לא עסק בעצם שאלת העלייה לארץ, שלדידו היה פשוט שיש לקבל את העולים בזרועות פתוחות, אלא בשאלת הקדימות הכלכלית:

העלייה שהפתיעה את כולנו מגיעה לארץ כשיכולת הקליטה מוגבלת, וכשהעם היושב בציון אינו ערוך לקבל אחים בסדר גודל זה ותכיפות כה רבה, למרות המאמצים והזרועות הפתוחות קליטת העולים גורמת לבעיות כלכליות וחברתיות רבות ולשאלות שחייבים לתת עליהן את הדעת. יש המכריזים בצדק לראות את המצב כמצב חירום, ושכולו קודש לקליטת עלייה בכדי לא לאבד את הברכה לה ציפינו זה שנים, וכדרך מצב חירום נדחקים צרכים

74. להרחבה בעניין זה, ראה: א' פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל (1999), עמ' 338-394. ראה גם אצל ש"ז שרגאי, 'קרבת עולה', תהליכי התמורה והגאולה, עמ' 503-507, שטען שהייתה זו טעות להגביל את העלייה, ועל תושבי המדינה הוותיקים להבחין בחשיבותה, ולשאת בירידת רמת החיים לשם כך (וראה גם דבריו באיגרותיו, עמ' 375-376). וראה לעיל פרק ג הערה 10.

75. היו שטענו כי לא תמיד המצדדים בהגבלת העלייה היה מונעים רק מרצון לשמור על הרווחה הכלכלית של הארץ, אלא גם מרצון שלהם להשפיע על אופיה של המדינה (שתהיה 'מתקדמת' וחילונית יותר, ופחות מסורתית). אך עי' בדבריו הנחרצים של ש"ז שרגאי באיגרותיו, עמ' 374.

76. ראה גם א' שפיזמן, 'מאוניברסלית לסלקטיבית: שינויים במדיניות העלייה והקליטה של מדינת ישראל בשנים 2004-2010', הגירה 2 (תשע"ג), עמ' 95-110, שהצביעה על כך שבשנים אלו מדינת ישראל השקיעה ועודדה יותר את קליטתם של עולים שיתרמו לכלכלת המדינה.

77. שו"ת בנין אב, ג, סי' עב.

אחרים לקרן זווית והשאלה היא האם נכון וישר לרחוק את שאר הצרכים לקרן זווית, ולדאוג בראש ובראשונה לעלייה. ואם כן, מהו סדר העדיפות ומה נדחה מפני מה.

השאלות מחריפות מיום ליום וצוברות תאוצה רבה. ידועה בעיית הדיור, ההכרח לשכן עולים כתנאי ראשוני לקליטתם בארץ גרם לעלייה ניכרת ביותר בדמי שכירות דירה, מאות מבני הארץ נותרו ללא קורת גג כשאינם יכולים לעמוד בעלות שכר הדירה, מעברות נוסח התש"ן מפוזרים ברחבי הארץ, כשיושבי האוהלים צוברים מרירות כנגד הממסד, ואף שנאה בעקיפין לעלייה ולעולים כגורם ישיר למצוקתם. והשאלה בנושא זה אינה מי צודק, ודאי שצודקים השניים ולשניהם מגיע דיור. מחובתנו לשכן את העולה המגיע ארצה ואין ספק שגם לבן הארץ מגיעה זכות דיור לא פחות מהעולה החדש. השאלה המעשית כשאי אפשר לספק לשניים את מבוקשם, מי עדיף ואת מי להקדים ולצערנו לפעמים השאלות מגיעות גם לדיני נפשות וכמה קשות הסוגיות כשהשאלה אם דוחין נפש מפני נפש.

רוב הרשויות המוניציפליות במצב כלכלי קשה, ובקושי רב שומרים הם על רמת חיים נאותה של בני העיר. לכל עיר מתוספים עולים חדשים, שיש לעזור להם. העזרה באה על חשבון רווחתם של בני המקום. ברור שנדרש מכל הציבור לתרום לקליטת עלייה, ולוותר על רמת חיים לטובת אחינו בשרנו. אולם השאלה היא, עד כמה חייבים ראשי הערים בקליטת העלייה, והאם הדאגה לבני עירם ובעיקר לעניי עירם, עליהם הם מופקדים, אינה קודמת לקליטת העולים החדשים שזה מקרוב באו.

לאחר דיון ארוך העוסק בשאלת קדימויות בנתינת צדקה והגדרת העלייה מרוסיה גם כפדיון שבויים, מסיק הרב בקשי דורון:

ונראה, שבנדון דידן יש לחלק בין הרשות הממשלתית, לרשות המוניציפאלית. העולים דינם כאזרחי ישראל וצרכיהם כצרכי עניי ישראל. הרשות הממשלתית, שדאגתה לכלל ישראל וכל אזרחי המדינה, חייבת לדאוג לעולים ולעלייה באותה מידה שדואגת לכל אזרחי המדינה. ובזכות המוקנית ע"י המדינה, אין לאזרחי המדינה דין קדימה על העולים. אולם הרשות המוניציפאלית שאחריותה לבני עירה למרות שיש לה לדאוג לעולים, זכויות

בני העיר עדיפות, ויש להקדים תחילה את בני העיר, מדין עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמים.⁷⁸

דומה שעיקר חידושו הנוגע לעניינינו הוא, שמדינת ישראל - כמדינה - צריכה לדאוג לצרכיהם של העולים בדיוק כשם שהיא דואגת לצרכי אזרחיה בכלל. הטעם לכך הוא, שלאחר שכבר עלו לארץ - תהא הסיבה לכך אשר תהא - הרי הם כבני הארץ, ויש לדאוג להם בצורה שווה.⁷⁹

סיכום

חז"ל הפליגו במעלת העלייה לארץ והישיבה בה, ומצווה זו מוטלת הן על הפרט בעצם ישיבתו והן על הציבור, בכיבוש הארץ והתיישבות בה.⁸⁰ אין בכוחם של תושבי הארץ למנוע אחרים מלעלות אליה, אולם כאשר הם חוששים שעלייה כזו תקפח בשיעור קיצוני את פרנסתם, זכותם לומר שלא יפרנסו את העולים לארץ. מכיוון שכך, נראה שגם לממשלה ישנה זכות עקרונית למנוע את עלייתם של יהודים שיקשו מהותית על ההתנהלות הכלכלית הסבירה בארץ. עם זאת, ועל אף שמצאנו יסוד הלכתי לכך, על המנהיגים וראשי המדינה לנקוט מדיניות כזו רק אם אכן ברור שעליות כאלו יפגעו בכלכלה בשיעור ניכר ומשמעותי. לולא כן, ודאי שחובה על המדינה לסייע בקליטת כל יהודי בארץ ישראל.

78. אמנם ראה שם, הגבלות לעיקרון זה.

79. על העדפת עולים במקומות עבודה וכדו' ראה להלן פרק ה.

80. ראה על כך לעיל פרק א אות ב.